

राष्ट्रीय कृषि अनुसन्धान तथा विकास कोषको आर्थिक अनुदानमा

महिला सशक्तिकरण अभियान (WOMEN EMPOWERMENT MISSION)

द्वारा सञ्चालित आयोजना

“Development of Forage Seed Resource Centers
of Tropical Species in Mahottari”

घाँस खेतीका बारेमा जानकारी पुस्तिका

आयोजनाको पृष्ठभूमि:

नेपालमा पशुपालन परम्परागत रूपमा गरिँदै आएको छ । महोत्तरी जिल्लामा पनि गाई, भैसी, बाख्रालगायतका पशुहरूको पारम्परिक तथा व्यवसायिक पालन हुँदै आएको छ । यी पशु उत्पादनलाई वृद्धि गर्न उपयुक्त एवं सस्तो आहारा भनेको हरियो घाँस हो । तर महोत्तरी जिल्लामा व्यवसायिक रूपमा घाँसको बिऊ उत्पादन नहुँदा बिउको अभावमा आवश्यक मात्रामा घाँस खेती हुन सकिरहेको छैन । अर्कोतर्फ महोत्तरी जिल्ला घाँस उत्पादनको प्रचुर सम्भावना भएको जिल्ला रहेको जिल्ला पशु सेवा कार्यालय लगायतका सरकारी तथा अन्य निकायहरूले समेत बताउने गरेका छन् । यसै सन्दर्भमा महोत्तरीको दुई वटा गाविसमा घाँसको बिउ उत्पादनको केन्द्रको रूपमा विकास गर्न यो आयोजना संचालन गरिएको थियो ।

आयोजनाको उपलब्धी:

१) बेसलाईन सर्भे प्रतिवेदन

करिब १८० घरधुरी किसानहरुसँगको अन्तर्कृयाबाट भएकाप्रश्नावलीको विवेचना र तथ्याङ्कको आधारमा बेसलाईन प्रतिवेदनतयार गरिएको थियो । यसबाटशुरुको घाँस खेतीको अवस्थाबारे जानकारी प्राप्तभएको थियो ।

२) महिलाकृषक समुह गठन

आयोजना क्षेत्रकादुई गा.वि.स. सिसवा कटैया १ र बथनाहामा २ वटा भेला गरी सिसवा कटैया र बथनाहागा.वि.स.माक्रमशः १ र २ वटा महिलाकृषक समुह गठन गरिएको थियो ।

३) सहकारीको गठन

आयोजना संचालनभएका २ वटा गा.वि.स.का घाँस खेतीमा संलग्नमहिलाहरुको एउटा सहकारी गठन भएको छ । सहकारी गठनको लागि पटक पटकमहिला कृषकहरुको बैठक र छलफलबाट सहकारीको लागिआवश्यककाजाततयार भएको थियो । यसकालागि संस्थाकाकर्मचारीहरुले संयोजन र सहजकर्ताको भुमिकानिर्वाह गरेका थिए ।

४) महिलाकृषकहरुले घाँस खेतिबारे तालिमप्राप्त गरेका छन् ।

९२ जनामहिलाकृषकहरुले २ चरणको घाँस खेतीतथा घाँसको बिउ उत्पादन सम्बन्धीतालिमप्राप्त गरेका छन् । यसकालागि समुहमा रहेका महिलाहरुकालागिप्रत्येक समुहको छुट्टा छुट्टै तालिम समुहलाई पायक पर्ने स्थानमाआयोजनागरिएको थियो । पहिलो तालिम २०७२ सालको माघमा र दोस्रो तालिम २०७३ आश्विन/कार्तिक महिनामा संचालनगरिएको थियो ।

५) घाँसको बिउ उत्पादन

९२ जनामहिलाकृषकहरुले ४चरणको घाँस खेतीबाट करिब २४५ क्वीन्टल जई घाँस र ५०क्वीन्टल सुजान बिउ उत्पादन गरेका छन् । यसकालागिकिसानहरुलाई बिउ, मलखादउपलब्ध गराउनुका साथै आवश्यकतालिम र प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराईएको थियो ।

६) घाँसको बिउ श्रोतकेन्द्र स्थापना

परियोजना क्षेत्रमा घाँसको बिउको श्रोत केन्द्र स्थापनागरिएको छ । यस श्रोत केन्द्रमा कृषकले आफुले उत्पादनबिक्रीगर्न तथाआवश्यक बिउ बिक्रीगर्न सक्छन् ।

हिउँदे हरियो घास तथा विऊ उत्पादन प्रविधी
(जै वर्षिम भेच)

कामदेव भा
पशु विकास अधिकृत, जि.प.से महोत्तरी

१) जै (Oat) :Avena Sativa

- ▶ एउटा पोषिलो अकोशे हिउँदे घाँस हो ।
- ▶ यसको उत्पत्ती अफ्रिकाको एटलस क्षेत्र मानिएको छ ।
- ▶ यसको खेती ३ डिग्रीदेखि २७ डिग्री सेल्सियस तापक्रमसम्म गर्न सकिन्छ ।
- ▶ (खनजोत गरेर, धान खेतभित्र) २ किसिमले बाली लगाउन सकिन्छ ।

मलको मात्रा :

सिंचित क्षेत्र : .८०-१२० : ४०-६० : ३०- ४०
केजी NPK/हेक्टर ।

असिंचित क्षेत्र :

४०: ३० :३० केजी NPK/ हेक्टर ।

जातहरु : स्वान र केन्ट

विऊ छर्ने समय : असोज १५ गतेदेखि मंसिर १५ सम्म ।
उच्च पहाडी क्षेत्रमा चैतदेखि बैशाखसम्म ।

विऊको मात्रा :

१०० सयदेखि १२० केजी/प्रति हेक्टर । घाँस काट्ने समय : विऊ छरेको ६० दिनपछि पहिलो पटक र ३०/३० दिनको फरकमा तीन पटकसम्म काट्न सकिन्छ ।

विऊ उत्पादनका लागि १ पटक मात्रै काट्ने ।

हरियो घाँस उत्पादन : ३० देखि ५० मे.ट. प्रति हेक्टर ।
विऊ उत्पादन १ मे. ट. प्रति हेक्टर (१.२-२ मे.ट./हे)
= ४०-६० केजी प्रतिकठ्ठा ।

२. बर्षिम (Berseem): *Trifolium alexandrinum*

- ▶ एउटा पोषिलो कोशे हिउँदे घाँस हो ।
- ▶ यसको उत्पत्ती इजिप्टमा भएको मानिएको छ ।
(Egyptian Clover)
- ▶ यसको खेती समसितोष्ण क्षेत्र अर्थात् समन्द्र सतहबाट ▶ १५ सय मिटरको उचाइसम्म (तराई र मध्य पहाडसम्म)
- ▶ (धूलो ब्याड बनाएर, धान खेतभित्र, हिल्याएको खेतमा) तीन किसिमले बाली लगाउन सकिन्छ ।
लगाउन सकिन्छ ।

वर्षे हरियो घाँस तथा विऊ उत्पादन प्रविधि टियोसेन्टी, दिनानाथ, जनेलो

कामदेव भा
पशु विकास अधिकृत, जि.प.से महोत्तरी

१) टियोसेन्टी: teosente (Euchleana
Maxicana)

- ▶ एउटा पोषिलो वर्षिय अकोशे घाँस हो ।
- ▶ एयसको उत्पत्ती अमेरिकाको मेक्सिको प्रान्तलाई मानिएको छ ।
- ▶ यसको खेती २१ डिग्रीदेखि ३५ डिग्री सेल्सियस तापक्रमसम्म गर्न सकिन्छ ।
- ▶ (खनजोत गरेर) बाली लगाउन सकिन्छ ।

मलको मात्रा :

सिंचित क्षेत्र

१२० : ६० : ४० केजी NPK/ हेक्टर ।

असिंचित क्षेत्र

४०: ३० :३० केजी लएफ हेक्टर ।

जातहरु :

विऊ छर्ने समय :

सिंचाइ सविधा भएको ठाउँमा चैत र बैशाख, सिंचाइ सविधा नभएको ठाउँमा असारसम्म ।

विऊको मात्रा

३५ देखि ४० केजी/प्रति हेक्टर । हलो पछाडि २० देखि २५ केजी प्रति हेक्टर ।

घाँस काट्ने समय

विऊ छरेको ४५ दिनदेखि ६० दिन पछि पहिलो पटक र २५/३० दिनको फरकमा तीन पटकसम्म काट्न सकिन्छ ।

विऊ उत्पादनका लागि १ पटक मात्रै काट्ने ।

हरियो घाँस उत्पादन : ३० देखि ५० मे.ट. प्रति हेक्टर ।

विऊ उत्पादन १ मे. ट. प्रति हेक्टर (८००-१२०० केजी)

१) दिनानाथ

(Deenanath) : Pennisetum Pedicellatum

- ▶ एउटा पोषिलो वर्षिय अकोशे घाँस हो ।
- ▶ यसको उत्पत्ती भारतबाट आव २०३१/०३२ मा ल्याइएको हो । धेरै उत्पादन दिन र पोषिलो भएकाले यसको नाम दिनानाथ हो । अफ्रिका/भारत
- ▶ यसको खेती उष्ण तथा समशितोष्ण क्षेत्र अर्थात सम'न्द्र सतहबाट ४ हजार फिट उचाइसम्म (तराई र मध्यपहाडसम्म)
- ▶ (ध'लो ब्याड बनाएर) एक किसिमले बाली लगाउन सकिन्छ ।

हिउँदे हरियो घाँस तथा विऊ उत्पादन प्रविधी (जै, वर्षिम, मँच)

कामदेव भा
पशु विकास अधिकृत, जि.प.से महोत्तरी

१) जै घाँस खेती (*Avena Sativa*)

परिचय

जै एक हिउँदे बाली हो । यो घाँस पोषिलो, नरम, स्वादिलो हुनुका साथै बढी उत्पादन लिन सकिन्छ । जै घाँसमा ७.१ प्रतिशत प्रोटिन पाइन्छ । जै घाँस दुधालु जनावरको लागि अत्यन्तै राम्रो हुन्छ । पशुहरूलाई दिउँदमा परालमा मिसाएर खुवाउँदा परालको सदुपयोग हुनुका साथै हरियो घाँसको आपूर्ती गर्न सकिन्छ । यो घाँस नेपालको तराइदेखि उच्च पहाडि भेगसम्म लगाउन सकिन्छ । यो घाँसको खेती नेपालमा व्यवसायिक रुपमा आइरहेको छ । यसको विऊ उत्पादन गरेर पनि कृषकहरूले आय आर्जन गर्न सक्छन् । कोशे घाँसबाली भन्दा यो घाँस खेती गर्न सजिलो हुन्छ ।

जै घाँस कहाँ-कहाँ लगाउन सकिन्छ ?

जै घाँस नेपालको तराइ भागदेखि उच्च पहाडी भेगसम्म सफलतापूर्वक खेती गर्न सकिन्छ । तराइ तथा मध्यपहाडि क्षेत्रमा माघ फागुनदेखि हरियो घाँस काटी खुवाउन सकिन्छ भने उच्च पहाडी भेगमा हिपमात हुने भएकाले चैत बैशाखदेखि मात्र घाँस उत्पादन लिन सकिन्छ । यो घाँस खेती गर्न सजिलो भएको र सबै क्षेत्रमा लगाउन सकिने भएकाले यस घाँसप्रति कृषकहरू दिनप्रतिदिन आकर्षित हुँदै गएका छन् ।

जैँ घाँस कसरी लगाउने ?

यो घाँस लगाउँदा गहुँ छर्दा जस्तै ३/४ पल्ट राम्रोसँग खनजोत गरेर डल्ला फुटाइ माटो बुर्बुराउँदै पारी छर्दा राम्रो हुन्छ । घाँसलाई लाइन बनाएर वा हलोको पाँछ वा सिधै तयारी जग्गामा छरेर, पाँछ हल्कासम्म जोती विऊलाई छोपी दिनुपर्छ । विऊलाई छर्दा माटोमा चिस्यानको मात्रा प्रशस्त हुनुपर्छ । तयारी भएको जमिनमा एकनाशसँग विऊ सबैतिर पर्ने गरी छर्नुपर्छ ।

जैँ घाँसका जातहरू

नेपालमा खेती गरिएका जैँ घाँसका जातहरूमा केन्ट र स्वान दुई वटा जातहरू छन् । त्यसमध्ये केन्ट जात चै बढी मात्रामा कृषकहरूले लगाएको पाइन्छ । सिफारिस गरिएका जातहरूमा तराइका लागि स्वान, अमुरी र कारभिले, मध्य पहाडका लागि ताइको ८३ आई.एन.सी, १९ जी ३, केनेडियन, केन्ट र करिश्मा र उच्च पहाडका लागि ओमिही र केन्ट हुन ।

जैँ घाँस कस्तो माटोमा लगाउन सकिन्छ ?

जैँ घाँस विभिन्न किसिमका माटोमा लगाउन सकिन्छ । तर बढी उत्पादन लिनका लागि दोमट तथा पांगो माटोमा राम्रो हुन्छ । खास गरी सिँचाइको सुविधा भएको जग्गामा जैँ घाँस लगाउन उपयुक्त मानिन्छ ।

कहिले लगाउन सकिन्छ ?

यो घाँसलाई कात्तिक १५ गतेदेखि मंसिर १५ गतेसम्ममा लगाउँदा बढी उत्पादन लिन सकिन्छ । तर मंसिरको अन्त्यसम्ममा पनि छर्न सकिन्छ ।

विऊको मात्रा

जैँ घाँस लगाउँदा प्रति हे. १ सयदेखि १२० केजी विऊ छर्नुपर्छ । प्रति रोपनी ५-६ केजी र प्रतिकठ्ठा ३-४ केजी विऊ छर्नुपर्छ ।

मलको मात्रा

बढी उत्पादन लिनका लागि माटोको उर्वरा शक्ती हेरी रसायनीक कलको प्रयोग गर्न आवश्यक पर्दछ । यसरी मलको प्रयोग गर्दा सिंचित जग्गाका लागि ६० केजी नाइट्रोजन, ३० केजी फरफोरस र ४० केजी पोटास आवश्यक पर्दछ ।

सिंचाई

जैँ घाँसलाई छरेको २१ देखि २५ दिनभित्र प्रथम पटक अनिवार्य रूपले सिंचाई गरेर युरिया, टपडेस गर्नुपर्छ । यो अवस्थामा सिंचाई नभएमा घाँसमा गाँजहरु कम आउने र उत्पादनमा निकै नै कमी आउने गर्छ । त्यसपछि माटोको चिस्यान हेरी सिंचाई गर्नुपर्छ तर प्रत्येक कटिडपछि हल्का सिंचाई गरेर युरिया टपडेस गर्दा छिटो छिटो कटिड लिन सकिन्छ र घाँस उत्पादनमा पनि बृद्धि हुन्छ ।

जैँ घाँसलाई कति पटक काट्न सकिन्छ ?

विऊ छरेको २ महिनापछि पहिलो पटक र त्यसपछि प्रत्येक एक-एक महिनामा गरी तीन/चार पटक काट्न सकिन्छ । तर विऊ उत्पादन गर्नका लागि एक पटक मात्रै काट्नु पर्छ ।

हरियो घाँस उत्पादन

३० देखि ५० मेट्रिक टन प्रति हे. (पुषदेखि चैत)

विऊ उत्पादन : १.२ देखि २ मे.ट.प्रति हे. ४०-६० किलोग्राम प्रति कठ्ठा ।

जैँ घाँसमा उपलब्ध हुने पौष्टिक तत्वहरु के के होलान ?

पाच्य प्रोटीन DCP : ७. १ प्रतिशत

क्रुड प्रोटीन CP : ९.९ प्रतिशत

कुल पाच्य तत्व TDN : ६९.७ प्रतिशत

२ वर्षिम घाँस खेती Trifolium alexandrinum

परिचय

वर्षिम एक हिउँदे बाली हो । यो घाँस अति पोषिलो, नरम, स्वादिलो हुनुका साथै बढी उत्पादन लिन सकिन्छ । वर्षिम घाँसमा १५.४५ प्रतिशत प्रोटीन पाइन्छ । वर्षिम घाँस दुधालु जनावरका लागि अत्यन्त राम्रो हुन्छ । पशुहरुलाई दिउँदमा परालमा मिसाएर नेपालको तराईदेखि मध्य महाडी भेगसम्म लगाउन सकिन्छ । यो घाँसको खेती नेपालमा व्यवसायिक रूपमा अगाडि आइरहेको छ । यसको विऊ उत्पादन गरेर पनि कृषकहरुले आय आर्जन गर्न सक्छन् । कोशे घाँसबाली भएकाले यसको सुक्ष्म जीवाणुले वायु मण्डलबाट २ सय केजी नाइट्रोजन माटोमा जम्मा गर्छ । यसलाई इजिप्सियन क्लोभर पनि भनिन्छ ।

वर्षिम घाँस कस्तो माटोमा लगाउन सकिन्छ ?

वर्षिम घाँस विभिन्न किसिमका माटोमा लगाउन सकिन्छ तर बढी उत्पादन लिनका लागि चिम्टे तथा पाँगो माटोमा राम्रो हुन्छ । खास गरी सिँचाईको सुविधा भएको जग्गामा वर्षिम घाँस लगाउन उपयुक्त मानिन्छ ।

कहिले र कसरी लगाउन सकिन्छ ?

यो घाँसलाई असोज १५ देखि कार्तिक मसान्तसम्ममा लगाउँदा बढी उत्पादन लिन सकिन्छ । धुलो ब्याड बनाएर हिल्याएको खेतमा र धान खेतभित्र गरी वर्षिम घाँसलाई ३ किसिमले लगाउन सकिन्छ ।

वर्षिम घाँसको जातहरु : मेस्कावी र वरदान

विऊ इनाकुलम मिसाउने तरिका

विऊ छुर्नभन्दा अगाडि बरसिम घाँसको विऊमा इनोकुलम मिसाउनु पर्दछ । १ लिटर पानीमा १ सय ग्राख सखर मिसाइ तयार गरेर उमाल्ने जब भोलमा चिपचिपाहट आउँछ तब भोल तयार भएको बुझ्नु पर्छ । उक्त भोललाई सेलाउन दिन र घाँसको विऊ तथा इनोकुलम राम्रोसँग मिसाइ छहारीमा २-३ घण्टासम्म सुकाउनु पर्छ । यस्तो गर्नाले इनोकुलम विऊमा राम्रोसँग टाँसिन्छ । विऊमा इनोकुलम लगाएको २४ घण्टाभित्र विऊ छरिसक्नु पर्छ ।

विऊको मात्रा

वर्षिम घाँस लगाउँदा प्रति हेक्टर २० देखि २५ केजीसम्म विऊ छर्नुपर्छ ।

मलको मात्रा

बढी उत्पादन लिनका लागि माटोको उर्वरा शक्ति हेरी रसायनिक मलको प्रयोग गर्न आवश्यक पर्दछ । यसरी मलको प्रयोग गर्दा सिँचित जग्गाका लागि २५ केजी नाइट्रोजन ६० केजी फरफोरस र २५ केजी पोटास आवश्यक पर्छ ।

सिँचाइ

वर्षिम घाँसलाई छरेको २१ देखि २५ दिनभित्र प्रथम पटक अनिवार्य रूपले सिँचाई गर्नुपर्छ । यो अवस्थामा सिँचाई नभएमा घाँसमा गाँजहरु कम आउने र उत्पादनमा निकै नै कमी हुन आउँछ । त्यसपछि माटोको चिस्यान हेरी २० देखि २५ दिनको फरकमा सिँचाई गर्नुपर्छ तर प्रत्येक काटिडपछि हल्का सिँचाई गरेर युरिया टपड्रेस गर्दा छोटो छिटो काटिड लिन सकिन्छ र घाँस उत्पादनमा पनि बृद्धि हुन्छ ।

वर्षिम घाँसलाई कति पटक काट्न सकिन्छ ?

विऊ छरेको ५०-६० दिनपछि पहिलो पटक र त्यसपछि प्रत्येक २०-२५ दिनको फकर गरी ७-८ पटकसम्म काट्न सकिन्छ । तर विउ उत्पादन गर्नका लागि २ पटक मात्र काट्नु पर्छ ।

हरियो घाँस उत्पादन

७० देखि ८० मे.ट. प्रति हे (चैत बैशाख)

किउ उत्पादन : ०.५-०.७५ मे.ट./हे, १५ -२५

किलोग्राम/कठ्ठा

वर्षिम घाँसमा उपलब्ध हुने पौष्टिक तत्वहरू के-के होलान ?

क्रुड प्रोटीन CP : १५.४५ प्रतिशत

क्याल्सियम : १.६६ प्रतिशत

फरसफोरस : ०.३३ प्रतिशत

धन्यवाद !